

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI

IV/A-1.5. Dizi - Sayı 1^h

TARİHTE TÜRKLER VE ERMENİLER

Ermeni Nüfusu ve Kilisesi
Misyonerlik

VIII. Cilt

Editörler

Prof. Dr. Mehmet Metin HÜLAGÜ

Erciyes Üniversitesi & Türk Tarih Kurumu

Prof. Dr. Musa ŞAŞMAZ

Niğde Üniversitesi & Türk Tarih Kurumu

Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR

Atatürk Üniversitesi & Türk Tarih Kurumu

Prof. Dr. Taha Niyazi KARACA

Bozok Üniversitesi & Türk Tarih Kurumu

Doç. Dr. Mustafa ÇOLAK

Gaziosmanpaşa Üniversitesi & Türk Tarih Kurumu

Doç. Dr. Recep KARACAKAYA

Medeniyet Üniversitesi & Türk Tarih Kurumu

TÜRK TARİH KURUMU

ANKARA 2014

V

Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'daki Faaliyetleri ve Ermeniler

Dr. Nuri KARAKAŞ

Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi, İzmir

GİRİŞ

Amerika Birleşik Devletleri, bağımsızlığını kazanmasından hemen sonra Osmanlı İmparatorluğu ile de ticari ilişkilerini geliştirmeye yönelmiştir. 1780'lerde Amerikalı tüccarların İzmir'deki girişimleriyle başlayan ticari ilişkiler¹, 1830 tarihli Ticaret ve Dostluk Antlaşması'nın imzalanmasını ve iki ülke arasındaki ilişkilerin resmi bir nitelik kazanmasını takiben daha da genişleme imkânı bulmuştur. Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu ile Amerika Birleşik Devletleri arasındaki ilişkilerin şekillenmesinde ticaretten ziyade etkin olan unsur, Amerikan Protestan misyonerlerinin Osmanlı mülkünde gerçekleştirdikleri faaliyet ve çalışmalardır. Zira misyonerlik dışındaki başka hiçbir Amerikan faaliyeti, Osmanlı siyasal ve toplum düzeni üzerinde etkileyici bir rol oynamamış, Osmanlı-Amerikan ilişkilerini gerginleştiren bir mahiyet almamıştır. Amerika açısından ise, Yakın Doğu'daki başka hiçbir Amerikan faaliyeti misyonerlerinki kadar geniş ve önemli, başka hiçbirini hem uzun süreli hem de samimi bir şekilde kalabalık ve etkin çevreler tarafından desteklenmemiş ve başka hiçbir Amerikan faaliyeti maddi yardım için Hıristiyan Amerikalılardan ve diplomatik destek için hükümetten sürekli talepte bulunmamıştır².

Bu yazıda, Amerikalı misyonerlerin Osmanlı coğrafyasındaki faaliyetlerinin niteliğine ve yayıldığı yerlere ilişkin Türkiye'de yapılmış çalışmaların yoğunluğu dikkate alınarak, misyoner faaliyetlerinin Ermeni

Meselesi'nin çıkış ve gelişimindeki etkileri üzerinde durulması uygun görülmüştür. Bu doğrultuda, misyoner faaliyetlerinin etkileri, misyoner kökenli yazarların ve Amerikalı araştırmacıların eserlerinden takip edilmeye ve açıklanmaya çalışılmış, konuya ilişkin yeterli ve açık verilere ulaşıldığı hallerde de kendi yorumumuzun aktarılması genellikle tercih edilmemiştir.

AMERİKALI MİSYONERLERİN EĞİTİM VE DİL ÇALIŞMALARININ ERMENİ MESELESİ'NE ETKİSİ

Osmanlı topraklarına yönelik Amerikan misyoner faaliyetleri, 1810 yılında Massachusetts-Boston'da, "American Board of Commissioners for Foreign Missions" adıyla kurulan Protestan misyoner teşkilatının, Pliny Fisk ve Levi Parsons isimli iki misyoneri Osmanlı coğrafyasına göndermesi ve bu iki misyonerin 5 Ocak 1820'de İzmir'e ayak basmalarıyla başlamıştır³. Yaklaşık 100 yıl sürecek olan bu faaliyetler, kısaca Amerikan Board olarak anılan ve yukarıda tam adı verilen Protestan misyoner teşkilatı tarafından yürütülmüştür.

Amerikalı misyonerler 1820 sonrasındaki 10 yıllık süreçte, Osmanlı coğrafyasını, halkını, devletini, yerel dillerini ve adetlerini tanımaya çalışarak, izleyecekleri metot ve hedefleri saptamak istemişlerdir. Bu doğrultuda bir kısım misyoner, 1821-1827 yılları arasında Filistin ve Suriye'de gözlemlerde bulunmuş, Eli Smith ve Harrison Gray Otis Dwight adlı iki misyoner de 1830-1831 yılları arasında Anadolu içlerinde büyük bir araştırma gezisi yapmıştır. Bu gözlem ve geziler sonucunda da Ermenilerin misyoner faaliyetlerinin hedefi olabileceği kanısı kesinlik kazanmıştır⁴.

Aslında misyoner çalışmalarının başlangıçtaki amacı "dinsizleri" Hıristiyanlaştırmaktı. Amerikalı misyonerler Anadolu'ya geldiklerinde, karşılarında inançsız bir topluluk bulamamışlardı. Bu nedenle Müslümanları ve Musevileri kendi Hıristiyan mezheplerine dönüştürmeye, yani Protestanlaştırmaya yönelmişlerdi. Ancak bu gayretlerinin umutsuz ve sonuçsuz kalacağını kısa bir süre içinde anlamaları üzerine, kendilerine göre Osmanlı tebaası "sözde Hıristiyanları", özellikle de Ermenileri Protestanlaştırmaya çalışmışlardı. Ermenilere yönelik çalışmalarında bu dönüşümü sağlamak için Ermeni Gregoryen ve Katolik Kiliselerinde "reform" yapmaya niyetlenmişlerdi. Ancak Gregoryen ve Katolik Ermeni ruhban sınıfının bu dönüştürmeye direniş göstermesi

üzerine, İngiltere'nin de yardımları ile 1 Temmuz 1846'da İstanbul'da ilk Protestan Kilisesi'ni ibadete açmayı başarmışlar, 1850'de de yine İngiliz Büyükelçisi'nin yardımlarıyla, İstanbul'daki bu küçük cemaat üzerinden Protestanların Osmanlı hükümeti tarafından ayrı bir "millet" olarak tanınmasını sağlamışlardı. 1870 yılına gelindiğinde Protestan kilisesi sayısı 73'e, 1900 yılında ise 112'ye ulaşmış, bu kiliselere kayıtlı Protestan cemaati mensubu da 1870'de 20,000'e, 1900 yılında da 45,000'e çıkmıştı⁵.

Başta Ermeniler olmak üzere Rum, Bulgar ve Süryani gibi Osmanlı tebaası Hıristiyan toplulukları Protestanlaştırmanın yolu ise eğitim çalışmaları ve okullaşmadan geçmekteydi. Çünkü Amerikalı misyonerlerin kendi öğretilerini aşılayacakları İncil, dini kitap ve risaleler ile dini içerikli olmayan yazılı eserleri bu Hıristiyan toplulukların okuyup anlamaları için eğitim sürecinden geçirilmeleri şarttı. Bu amaçla başlayan ve Anadolu'daki Amerikan misyoner faaliyetlerinin tartışmasız olarak omurgasını oluşturan eğitim çalışmaları, ilk misyoner okulunun 1824'te Beyrut'ta açılmasıyla başlayarak Osmanlı coğrafyasını bir ağ gibi örecekle olan misyoner okul sisteminin temeli atılmıştır. Bu arada Anadolu'daki çalışmaların bütün yoğunluğu 1840'lı yıllarda Ermenilere kaydırılmış, hatta misyonun resmi adı "Ermeni misyonu" olmuştur. Bununla birlikte 1860'lı yıllara doğru, misyoner faaliyetlerinin geniş bir coğrafyaya yayılması, misyonerlerin birbirleriyle haberleşmesi için gerekli haberleşme araçlarının azlığı ve ortaya çıkan diğer sorunlar nedeniyle Batı Türkiye (İstanbul merkezli), Merkezi Türkiye (Antep merkezli) ve Doğu Türkiye (Harput merkezli) Misyonları oluşturulmuştur. Batı Türkiye Misyonu'ndaki çalışmalar Ermeni ve Rumlara, Doğu Türkiye Misyonu'ndakiler Mardin bölgesindeki Süryaniler hariç tamamıyla Ermenilere ve Merkezi Türkiye Misyonu'ndaki faaliyetler de Türkçe konuşan Ermenilere yönelmiştir⁶.

Amerikalı misyonerlerin faaliyet süreci içinde açtıkları okulların niteliklerinin değiştiği görülmüştür. Asıl amacı din eğitimi vermek ve dini kurumlarda çalışacak görevliler yetiştirmek olan ilahiyat okullarının yanında, öğretmen okulları, anaokulları, endüstri-meslek okulları, körler ve sağırılar için okullar, hemşirelik okulları, sağlık okulları, ticaret okulları, kadınlara ve kızlara yönelik okullar ile mühendislik okulları açmışlardır. 1860'lı yıllardan itibaren de yüksekokul veya kolej tipi okullar açmaya yönelmişlerdir. Bu kolejler, Amerikan Board üyesi olarak Anadolu'ya gelip daha sonra bu teşkilatla yollarını ayıran, ancak bir misyoner gibi çalışan Cyrus Hamlin'in kurduğu Robert Kolej (1863)

ve Daniel Bliss'in kurduğu Suriye Protestan Koleji (1866) dışında dokuz taneydi. Bunlar ise, İstanbul Kız Koleji, Harput'ta Fırat Koleji, Merzifon'da Anadolu Koleji, Van Amerikan Koleji, Sivas Öğretmen Koleji, Maraş'ta kızlar için Merkezi Türkiye Koleji, Antep'te Merkezi Türkiye Koleji, İzmir'de Uluslararası Kız Koleji ve Tarsus Aziz Pavlos Enstitüsüydü. 1913-1914 yıllarına gelindiğinde, Amerikalı misyonerlerin Osmanlı coğrafyasındaki eğitim sistemi rakamsal olarak devasa boyutlara ulaşmıştır. Buna göre, 473 ilkokulda kayıtlı 23,679 öğrenci, 54 orta dereceli okulda kayıtlı 5190 öğrenci, 11 kolejde kayıtlı 2521 öğrenci, 4 ilahiyat okulunda kayıtlı 24 öğrenci ve diğer okullarda kayıtlı öğrencilerle birlikte toplam 32,252 öğrenci bulunmaktaydı. Bu okullarda toplam 1369 öğretmen görev yapmaktaydı⁷. Okullarda öğrenim görenlerin büyük çoğunluğu da Ermeni kökenli öğrencilerdi.

Amerikalı misyonerlerin okullaşmadan sonra gelen çalışma alanları ise eğitimin desteklenmesine yönelik basım-yayın faaliyetleriydi. Her türlü dinsel yayını hazırlamak, basmak ve dağıtımına destek olmak ve 1824'ten sonra başlayan eğitim faaliyetlerinin her türlü basılı malzeme ihtiyacını sağlamak amacıyla 1822 yılında Malta'da bir matbaayı işletmeye almışlardı. Bu matbaa 1833'te İzmir'e taşınmış ve 1853'te İstanbul'daki matbaa oluşturulana kadar da burada faaliyet göstermiştir. Misyoner matbaalarında Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe de olmak üzere birçok dini ve dini içerikli olmayan kitap, risale ve süreli yayın basılmıştır⁸.

Malta'daki matbaanın Osmanlı coğrafyasına yönelik yayın desteği vermeye başlamasını takip eden 10 yıl içinde 21,000,000 sayfalık yazılı eser gönderilmiştir⁹. Başlangıcından 1850'lerin ortalarına kadar basılan kitap ve risalelerin sayfa sayısı ise 121,780,000 adete ulaşmıştır. Bu basılan eserler Rum ve büyük oranda da Ermeni dilindeydi¹⁰. Amerikan Board'ın Başkanı Dr. Barton'a göre, 1833'ten 1910'a kadar basılan sayfa adedi yıllık 20 ile 50 milyon arasında değişmiştir¹¹. Bu basım-yayın faaliyetleriyle beraber Amerikalı misyonerlerin Osmanlı coğrafyasındaki çalışmalarının başlangıcından Birinci Dünya Savaşı'nın çıkışına uzanan 96 yıllık süreçteki toplam yatırım miktarı ise 20 milyon dolara ulaşmıştı¹².

Görüldüğü gibi, büyük bölümü Ermenilere teksif edilen misyoner faaliyetleri göz kamaştırıcı boyutlara ulaşmıştır. Peki Amerikan misyoner faaliyetlerinin, Osmanlı Ermeni toplumu üzerindeki sonuçları neydi? Bu misyoner çalışmaları, Ermenilerin Osmanlı toplum düzeninden

koparak bağımsızlık arayışına yönelmelerinde ne kadar etkili olmuştur? Türk-Ermeni ilişkilerine nasıl bir miras bırakmış, Ermeni Meselesi'nin ortaya çıkış sürecinde hangi rolü oynamıştı?

Osmanlı İmparatorluğu üzerine çalışmaları olan Amerikalı bir tarihçiye göre, Amerikalı misyonerlerin Anadolu'daki Hıristiyanları kendi kilise teşkilatlarından koparmayı, dil, ibadet ve yaşam tarzı olarak Amerikanlaştırmayı istemedikleri, bunun yerine "sözde Hıristiyan" olan bu toplulukları, Hıristiyan ahlâkını hayatlarına uygulayan, bilgili-dindar insanlara dönüştürmeyi amaçladıkları belirtilmiştir¹³. Buna karşın Ermeni kökenli bir araştırmacı olan Moranian'a göre bunun tam tersi yaşanmıştır. Amerikalı misyonerler, Apostolik (Gregoryen) Kilisesi'ni¹⁴ hedef alarak ayrı bir Ermeni Protestan Kilisesi kurmaya çalışmışlar ve bu doğrultuda, Ermeni (Gregoryen) Patriği'nin Ermeni toplumu üzerindeki ruhani gücünü kırarak bu toplum üzerinde Protestanlığı hâkim kılmayı hedeflemişlerdir. Evangelist Protestan misyonerler, Ermeniler arasındaki mevcut dini, sosyal ve dolaylı olarak da siyasi dengeyi bozmaya oldukça hevesli olmuşlar, faaliyetleri sonucunda Ermeni toplumunun dini açıdan bölündüğünü de fark etmişlerdir. Ermeni Gregoryen Kilisesi'nden kopuşu körükleyerek, "Milli Kilise"nin Ermeni toplumunu kültürel, siyasi ve ruhani açıdan bir arada tutan ve koruyan niteliğini de göz ardı etmişlerdir¹⁵.

Amerikalı misyonerler, verdikleri eğitim ve sağladıkları teknik gelişme ile Protestan yaşam tarzının ve kültürünün Ermeni toplumu arasında yaygınlaşmasına neden oldular ve mevcut Ermeni kültürünü yeniden düzenlediler. Bu gelişmeler de Ermeni toplumunun Osmanlı yaşam tarzından uzaklaşmasına neden oldu. Amerikalı misyonerler, o zamana kadar ihmal edilen kadınlara yönelik eğitimin öncülüğünü yapmışlar, eğitilmiş Ermeni kadınlarının Ermeni Protestan papazları için uygun bir eş ve diğer evli Hıristiyan kadınlar için de iyi bir örnek olacağını düşünmüşlerdir. Ayrıca misyoner okullarından mezun olan Ermeni kadınlardan bu okulların artan öğretmen ihtiyacının karşılanmasında faydalanmışlardır. XIX. yüzyılın sonuna doğru, Ermeni ilkokullarında görev yapan öğretmenlerin büyük çoğunluğu, Amerikan misyoner okullarından mezun olan kadınlardan oluşmaktaydı¹⁶.

Morianian'a göre, Ermeni kadınlarına "daha fazla eşitlik" fikrini de aşılabilir olan misyonerler, genel olarak Ermeni toplumuna, demokratik süreç ve kişisel hürriyetler gibi batılı fikirleri getirmenin yanında, Amerikan liberalizminin ilkelerini tanıtmaya çalışmışlar ve düşünce

özgürlüğünün savunucusu olmuşlardır¹⁷. Gerçi Moranian'ın vurgu yaptığı "kişisel hürriyet" ve "düşünce özgürlüğü" kavramları, günümüzün anlayışı içinde değerlendirilmemelidir. Zira Amerika'da Afrika kökenli vatandaşların, 1950'lere kadar ırk ayrımcılığı nedeniyle, otobüslere farklı kapılardan binmek ve otobüslerin ancak arka koltuklarında oturmak zorunda oldukları unutulmamalıdır. Misyonerlerin kendi ülkelerinde tam olarak uygulanmayan bu kavramların günümüzdeki uygulanış ve algılanış şeklini Osmanlı Ermeni toplumuna aşılama abartılı bir yorum olmakla birlikte, Ermenilerin bu kavramların başlangıçtaki veya ilkel halini Amerikalı misyonerler vasıtasıyla tanımış oldukları kanaatimizce de doğrudur.

Amerikalı Protestan misyonerlerin Ermeni ayrılıkçı hareketinin taban bulmasında oynadığı rol ise, Osmanlı toplum düzeni ve toprak bütünlüğüne verdiği en büyük zarardı. Bu doğrultuda, eğitimin "özgür toplum"un temelini attığını belirtmişlerdi. Açtıkları okullarda eğitim verdikleri Bulgar öğrencilerin, Bulgaristan'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlığını kazanmasında öncülük etmelerinden övünç duymuşlar, aynı sonucun Ermenistan için de gerçekleşmesini umut etmişlerdir¹⁸. Evangelist misyonerler, Osmanlı toplumu içindeki gerilimin artırılmasında oynadıkları rol konusunda vurdumduymazdılar. Verdikleri mesajların yaptığı politik etkinin, Osmanlı yöneticileri ve Ermeni tebaası arasındaki ilişkileri baltaladığını hiçbir zaman anlamamışlardı. Ermeniler arasında özgürlük fikrinin oluşmasını körüklemişler, verdikleri mesajlar ve ortaya koydukları eylemlerle çatışma ortamının sürdürülmesine destek olmuşlardı. Misyonerler, Ermenilerin eski kiliselerinden nefret eder hale getirilmeleri durumunda, uzun süredir devam eden Osmanlı idaresine de meydan okuyabilecek aşamaya ulaşabilecekleri beklentisindeydiler. Aydınlanmanın havariliğine soyunan misyonerler, Ermenileri özgürlüklerini engelleyen her türlü idareye (Gregoryen Kilisesi de dahil) karşı çıkmaya yönlendirmişlerdi¹⁹.

Amerikan Board misyoneri olan Edwin Munsell Bliss, misyonerlerin Osmanlı toplumu içinde devrimci hisleri uyandırmadıklarını ve devrimci hareketlere karşı olduklarını belirterek kendilerini aklamaya çalışmıştır. Buna karşın, verdikleri tedrisat ile entelektüel gelişimin canlanmasına neden olduklarını, bunun da insanları baskılar karşısında baş kaldırmaya yönelttiğini belirtmiş ve -Osmanlı toplumuna yönelik- parçalayıcı bir etkide bulduklarını kabul etmiştir²⁰. Ermeni milliyetçiliğinin itici gücü Rusya Ermenilerinden ve Avrupada eğitim görmüş

Anadolu Ermenilerinden kaynaklanmakla birlikte, Amerikalı misyonerler de Ermeni toplumu arasında milliyetçi bir dürtü ortaya çıkarılmışlardır²¹. Bliss'e göre eğitim, geniş anlamıyla gerekli olan bir süreçtir. Bu doğrultuda dönüştürülenler (mezhep açısından) İncil'i yorumlamayı öğrenmeli ve günlük hayatlarına uygulamalıydılar. Bunun yanında sivil ve sosyal kurumların idare edilmesi için gerekli ilkeleri de kavramalıydılar. Amerikalı misyonerler, eğitim yoluyla bir Protestan yaşam tarzı geliştirmeye çabalamışlar, yerel bir yönetici grup ve sosyal bir değişimin ortaya çıkmasının yolunu açmışlardır²².

XX. yüzyıla girilirken, misyoner okullarında eğitim görmüş Ermenilerin sayısı 60 binin üzerine ulaşmıştır. Amerikan Board'un açtığı okullar, Osmanlı halkları arasında milliyetçiliğin yükselmesine geniş bir katkı sağlamıştır. Bu doğrultuda misyoner okulları, yerel dil ve tarih konularında çalışmalar yapılmasını teşvik ederek, milliyetçilik ruhunun genişlemesine neden olmuştur²³. Robert Koleji'nin kurucusu Cyrus Hamlin, 4 Kasım 1840'da faaliyetine başlayan Bebek İlahiyat Okulu'nda, içinde pek çok Türkçe kelimeyi barındıran Ermenice konuşma dilinin yerine, saf Ermenice'yi kullanmaya karar verdiklerini belirtmiştir. Hamlin'in değerlendirmesine göre, o zaman için bu "modern" Ermenice, kaba ve ham bir dildi ve Katolik Ermeniler tarafından kullanılmamakta, bunun yerine Türkçe tercih edilmekteydi. Kendilerinin bu Ermeni diline sahip çıktıklarını ve geliştirdiklerini, 40 yıllık bu çalışma ve emeklerinin sonucunda da modern Ermenice'nin, kâmil bir dil haline getirildiğini vurgulamıştır²⁴. Dwight ise 1856'da kaleme aldığı eserinde, sayısız kitap ve çevirinin yanında en önemli çalışmaları olarak, İncil'in "modern Ermenice"nin basit, saf ve olgun şekliyle ve tek cilt halinde yayınlanmış olmasını göstermiş ve Ermenilerin, bu "modern Ermenice"nin kendileri için ne kadar değerli olduğunu 50 yıl sonra şimdikinden daha fazla takdir edeceklerini belirtmiştir²⁵. 1853'te Elias Riggs tarafından yayınlanan bu İncil'den, 1870'lerin başlarında yılda 30,000 adet satılmaktaydı. Ayrıca "modern Ermenice" olarak basılmış bu İncil'in günlük kullanım sayısı da 300,000'den az değildi²⁶. Bu rakamların yüksekliği ise, kitlesel olarak Ermenilerin "modern Ermenice"ye aşinalık kazandığını ve bu dili konuşma ve yazma anlamında kullanmaya başladıklarını göstermekteydi.

Gerçekten de Amerikalı misyonerler, yaptıkları bütün dini ve dini içerikli olmayan yayınlarda klasik Ermenice'nin yerine "modern Ermenice"yi tercih etmişler ve böylece yerel edebi dergilerde,

akademik ders kitaplarında ve Batı klasiklerinin çevirilerinde “modern Ermenice”yi kullanmışlardır²⁷. Bununla birlikte Amerikalı misyonerler, özel olarak sadece Türkçe konuşan Ermeniler arasında Ermeni anadilinin kullanılmasına önem vererek, Osmanlı tebaası olan Ermenileri aynı lisan temelinde birleştirmişlerdir. Bu ise, Osmanlı yöneticilerinin, XIX. yüzyılda dağılma sürecine giren imparatorluklarını çöküşten kurtarmak için düşündükleri Osmanlı halklarını ortak bir zeminde birleştirme arayışını baltalamıştır²⁸. Böylece yukarıda Dwight tarafından belirtilen “modern Ermenice”nin gelişimine ilişkin olarak ortaya çıkan gerçek, Ermenilerin misyonerlere yönelik takdir duygusunun, Osmanlı Ermenilerinin bağımsızlığa yönelmek için gerekli aşamaya ve olgunluğa gelmelerindeki misyoner katkısına yönelik olduğudur.

Çalışmamızın bu bölümüne son verirken, Amerikalı misyonerlerin Anadolu’daki faaliyetlerinin Ermeni toplumu üzerindeki etkilerine ve Ermeni Meselesi’ndeki rollerine yönelik olarak iki yazarın değerlendirmelerini vermemiz uygun olacaktır. Amerikalı misyonerler Osmanlı coğrafyasındaki faaliyetlerinin odağına Ermenileri yerleştirerek, Osmanlı Ermenilerinin düşünce ve davranış açısından Türklere farklı olduklarının altını çizmişlerdir. Böylece misyonerler, XIX. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda, Ermeni uyanışını, sosyal hareketliliğini ve milliyetçiliğini geliştirmiş ve ilerletmişlerdir. Ermeni toplumunu yabancılaştırarak Osmanlı yaşam tarzından ayırmışlar ve Osmanlı yönetimine egemen olan Türklere Ermeniler arasındaki gerilimi daha da artırmışlardır²⁹. Osmanlı Ermenileri, Amerikalı misyonerlerin çalışmaları ve misyoner okullarından aldıkları eğitim sonucunda, kendi dillerine ve tarihi geçmişlerine yeni bir anlam içinde değer vermeye başlamışlar, Batı dünyasının siyasal, sosyal ve ekonomik gelişmeleriyle tanışmışlar, kaderlerine karşı daha fazla hoşnutsuzluk duymuşlar ve keskin bir şekilde Müslüman komşularından daha üstün oldukları anlayışını edinmişlerdir³⁰.

Misyonerlerin Amerikan Kamuoyu’nu ve Dış Politikası’nı Yönlendirme Çabaları ve Ermeni Meselesi

Amerikalı misyonerler, Ermeni ayrılıkçı hareketinin ortaya çıkış ve gelişmesinde etkili olmanın dışında, ortaya koydukları yayınlar ve Amerikan politika belirleyicileriyle kurdukları yakın ilişkiler üzerinden, Ermeni Meselesi’ne yönelik Amerikan dış politikasını da şekillendirmeye çalışmışlardır. Amerikalı misyonerler, Osmanlı topraklarında buldukları ilk faaliyet dönemlerinde, Osmanlı yönetimiyle yaşadıkları

sorunlarda İngiliz diplomatik korumasından yararlanmışlardır. Bununla birlikte, faaliyet alanlarının büyümesiyle paralel olarak Amerikan diplomatik temsilinin de Osmanlı coğrafyasında genişlemesi üzerine, çıkarlarının korunması için Amerikan hükümetine daha fazla müracaat ve baskıda bulunmaya başlamışlardır. Diplomatik korumanın sağlanması ve çıkarlarının daha etkin bir şekilde takip edilebilmesi için Osmanlı İmparatorluğu'nda görev yapan Amerikan hükümet personelinin seçilmesinde belirleyici bir rol oynamışlardır³¹.

Bu durum, Rusya ve Çin'in yanında Türkiye ile de ticari ilişkileri olan ve bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan misyoner faaliyetlerini yakından takip etme fırsatı bulan General Geo. B. Williams'ın gözlemlerine de yansımıştır. Williams, Osmanlı coğrafyasında kurulan bir kısım Amerikan Konsolosluğu'nun, en başta Ermeniler olmak üzere Osmanlı tebaasını, yasal hükümete karşı isyan etmeye teşvik etmek ve bu isyanlarda onları korumaktan başka bir amaca hizmet etmediğini belirtmiştir. Aynı zamanda Osmanlı coğrafyasına ilişkin dikkatli gözlemlere sahip bir seyyah olan Williams'a göre bu konsolosluklar, hiçbir ticari olanağın gözetilmeyeceği ve hiçbir Amerikan çıkarının teşvik edilmeyeceği yerlerde açılmıştır. Konsolosluklar, yararlı veya meşru bir ulusal amacın dışında, misyonerler tarafından idare edilmekte ve misyoner çıkarları doğrultusunda faaliyet göstermekteydiler. Bu durum insan ruhunu kurtarmak bahanesine sığınarak da açıklanamazdı. Ermeniler zaten yüzyıllardır olduğu gibi Hıristiyan bir millettir ve dini açıdan dönüştürülmeye ihtiyaçları yoktu. Bu nedenle Anadolu'ya yönelik Amerikan misyoner kuruluşlarının yegâne amacı, Osmanlı Sultanı'nın Hıristiyan tebaasını Amerikan dilinde eğitmek ve bu arada da Amerikan siyasal düşüncesi ve sistemi ile tanıştırmak olmuştur. General Williams'ın bu gözlemleri Amerikan hükümetini tahkikatta bulunmaya sevk etmiş, Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nın yaptığı inceleme üzerine hayli ilginç sonuçlara ulaşılmıştır. Öyle ki Amerikan senatörleri, bazı ticaret ataşelerinin ilgilenecekleri ticari işlerden yoksun bulduklarını ve konsoloslar ile konsolos yardımcılarının misyoner kökenli olduklarını görünce hayrete düşmüşlerdir³².

Bu şekilde, Amerikan diplomatik görevlileri ile doğrudan ilişki içinde olan Amerikalı misyonerler, 1894-96 yılları arasında yoğunluk kazanan Ermeni olaylarına özel bir önem vermişlerdir. Ermeni toplumunu isyana teşvik eden Ermeni devrimcilerini hazretmemelerine karşın, Ermeni emellerini paylaşmaktaydılar ve Ermeni devrimci hareketinin

çıkışında ve tanıtılmasında pay sahibiydiler³³. Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da çıkan Ermeni isyanları üzerine, hem Ermenilere duydukları sempati, hem de bu isyanlar sonucunda faaliyetlerinin olumsuz etkilenmesi ve kurumlarının zarar görmesi nedeniyle Amerika'da faal bir kampanya başlattılar. Amerikan Board, faaliyetlerini güvence altına almak amacıyla Amerikan Dışişleri Bakanlığı nezdinde diplomatik ve askeri önlemler alınması için baskı kurmuş, Amerika'nın parçalanması beklenen Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik müdahil olması amacıyla kamuoyunu harekete geçirmeye çalışmıştır. Amerikan Board, Ermeni olaylarına ilişkin Amerikan kamuoyunu bilgilendirmek için elindeki tüm imkânları kullanmış, dini veya dini içeriğin dışında yayın yapan gazete temsilcilerine, misyonerlerden gelen mektupları yayınlamaları için baskıda bulunmuştur. Bu misyoner teşkilatı, New York, Boston ve başka şehirlerde geniş katılımlı mitinglerin yapılmasına önyak olmuş, önde gelen kamu görevlilerini bu mitinglere katılmaya çağırılmış ve birçok dini topluluk da bu "Haçlı Seferi"ne iştirak etmiştir³⁴.

Amerikalı misyonerlerin düzenledikleri bu mitinglerin yanında, Amerikan kamuoyunu ve dış politika belirleyicilerini etkilemek için "Ermeni Meselesi"ni ve "Doğu Sorunu"nu konu alan kitap ve makaleler yazdıkları tespit edilmiştir. Bu doğrultuda en dikkat çekenlerden birisi, 1894'teki olayların anlatımını, bir misyoner ve dolayısıyla Ermenilere duyduğu sempatinin yönlendirmesiyle kurgulamış olan Frederick D. Greene'nin kitabıdır. Bu eserde Greene, okuyucuları üzerindeki etkiyi ve yönlendirme gücünü artırmak için tarihçi E. A. Freeman'ın "The Turks in Europe" adlı kitabından geniş bir alıntı yapmış ve Ermeni Sorunu'nun çözümüne ilişkin bir öneride bulunmuştur. Greene'nin alıntı yaptığı ifadelerin bir kısmı şunlardır: "Türkler bir yabancı ve barbar olarak geldiler, Avrupa toprağında kamp kurdular. 500 yılın sonunda da (değişmeden) yabancı ve barbar olarak kaldılar(...) Tüm zamanlar boyunca Türklerin idaresi, kendi topraklarında köleleştirilen ulusların üzerindeki bir yabancı'nın idaresi olageldi. Bu, zulmün, imansızlığın ve acımasız bir tutkunun idaresiydi. Yönetim değil, organize olmuş bir haydutluktu. (Artık) bu idare iyileştirilemez(...) Bir musibet islah edilemeyeceği için geriye ondan kurtulmak dışında bir çare kalmamıştır. Adaletin, mantığın ve insanlığın talebi Avrupa'daki Türk hâkimiyetinden kurtulmaktır. Artık bu idareden kurtulmanın vakti gelmiştir." Greene, 17 yıl önce yazılan bu ifadelerle atıfta bulunduktan sonra şu

soruyu yöneltmiştir: "Artık Ermenistan'daki aynı idareye son vermenin zamanı gelmemiş midir?"³⁵.

Amerikan misyoner örgütlerinin, 1894 Sasun İsyanı sonrasında Amerika'da, Ermeniler lehine başlattıkları yayın, miting ve maddi yardım faaliyetleri ile Amerikan hükümetini olaylara müdahale etmesine yönelik çağrılarını doruğa ulaştırmıştır³⁶. Amerikan hükümeti de misyoner kökenli vatandaşlarını korumak bahanesiyle 5 Nisan 1895'de San Francisco ve Marblehead adlı iki kruvazörünü Türk sularına göndermiştir³⁷. Herhalde bu destek, misyonerler tarafından yeterli görülmemiştir. Cyrus Hamlin, Ohio Senatörü'ne açık bir mektup yazarak Osmanlı Sultanı'nı hedef almış ve Amerikan yönetimine, hem Ermenileri hem de misyoner çıkarlarını koruması çağrısında bulunmuştur. Bunu sağlamak için gerekirse Türk sularına savaş gemisi gönderilmesini tavsiye etmiş ve şu ifadelere yer vermiştir: "Mevcut Osmanlı sultanı Abdülhamid, bütün Ermenilere karşı kökleşmiş bir nefret duygusuyla tahta çıkmıştır(...) Bir kısım devletler ve özellikle de bizim devletimiz, iki yıldır Osmanlı Sultanı'nın istediğini özgürce yapabilmesine izin vermiştir. Sultan'ın isteği ise, Müslümanlığı kabul etmeyecek olan bütün Ermenileri yok etmek, Amerikan misyonerlerini sınır dışına çıkarmak ve misyoner mallarını tahrip etmektir"³⁸.

Amerikalı misyonerlerin 1895 yılında yaptıkları başka bir girişim de Ermeni olayları nedeniyle zarar gören mallarının karşılığında, Osmanlı hükümetinden 100,000 dolar tazminat istemektir. Bu isteğin karşılanmasına yönelik olarak Amerikan hükümeti ve Senato'su nezdinde daha geniş bir baskı grubu oluşturmuşlardır. Aralık 1895'de Amerikan Dışişleri Bakanı Richard Olney ve Amerikan Board yetkilileri, misyonerlerin lehine bir güç gösterisinde bulunmak için Akdeniz kıyılarına deniz piyadesi çıkarmak ve Anadolu içlerine kadar ilerlemeyi gündeme getirmişlerdir. Fakat kısa bir süre sonra Olney, planın uygulanabilir olmadığını Board yetkililerine bildirmiştir. Ancak misyonerler, Amerika'nın bölgedeki zayıflığını kabul ederek sukutu hayale uğramalarına karşın, "Doğu Sorunu"nun nihai çözümünde -başka bir ifadeyle Osmanlı İmparatorluğu'nun tasfiyesinde- Amerika'nın da rol alacağına yönelik umutlarını yitirmemişlerdir³⁹. Bu umutlarını gerçekleştirecek şekilde, 10 Aralık 1895'te Florida Senatörü Wilkinson Call, Ermenilerin korunmasını içeren bir önerge vermiştir. Önergenin etkinliğini artırmak gayesiyle de bağımsız bir Ermeni devletinin kurulmasını ve "medeni güçlerin" bu devletin varlığını güvence altına almasını

öngören bir madde eklemiştir. Ancak bu önerge Amerikan Dış İlişkiler Komitesi tarafından oldukça radikal bulunmuştur⁴⁰.

Önde gelen misyoner yetkilileri, Washington'un Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ortaelçi'si James B. Angell ile birlikte, Osmanlı hükümetinden talep ettikleri tazminatın geniş çaplı bir askeri kuvvet gösterisi yapılmadan alınamayacağına inanmışlardı. Bu nedenle Angell, 18 Aralık 1897'de hükümetinden bir Amerikan donanma gücünün Osmanlı Sultanı'nın kapısına dayanmak için İstanbul'a sevk edilmesi talebinde bulunmuştur. Ayrıca Amerikan donanmasının, tazminat ödenene kadar İzmir Limanı'nı işgal etmesini ve gümrük vergilerine el koymasını önermiştir. Ancak bu saldırgan güç gösterisi politikaları, İspanya-Amerika Savaşı'nın çıkması nedeniyle uygulamaya konulamamıştır⁴¹. Zaten Osmanlı hükümeti de misyonerlerin tazminat taleplerini 1901 yılında karşılamıştır⁴².

Osmanlı hükümeti, 100,000 dolar tutarındaki tazminatı ödeyerek, Doğu Anadolu'da 1894-1896 yılları arasında yoğunluk kazanan Ermeni isyanları neticesinde bazı misyoner mallarının zarara uğradığını kabul etmişti. Ancak, Amerikalı misyonerlerin bölgedeki faaliyetlerinin durma noktasına geldiğine yönelik propagandalarının hiçbir geçerliliği yoktu. Zira Anadolu'daki Amerikan misyonerlerin en kıdemlilerinden olan H. O. Dwight, Amerika'nın İstanbul'daki Tam Yetkili Orta Elçi'si Alexander W. Terrell'in Aralık 1896'da yaptığı tahkikata dayanarak, Türk hükümetinin Mart 1893'ten bu yana Amerikan Board mensubu misyonerlere uyguladığı hiçbir şiddet olayının olmadığı bilgisini rapor etmişti. Dwight ayrıca, Ermeni olaylarının başladığı Mart 1893'ten itibaren, hiçbir misyoner okulunun kapatılmadığının ve hiçbir misyoner okulunda herhangi bir nedene bağlı olarak eğitimin kesilmediğinin altını çizmişti⁴³.

Amerikalı misyonerlerin Ermeni meselesine yönelik etkisinin başka bir yönü de Ermeni devrimcilerinin dış devletlerin müdahalesini sağlamak için misyonerlere saldırmalarıdır⁴⁴. Ermeni devrimciler, Amerikan misyonerlerinin kendi ülkelerindeki kamuoyunu nasıl harekete geçirdiklerini ve Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin Amerikan dış politikasının şekillenmesinde ne derece etkili olduklarını göz önüne alarak bu tür saldırılarda bulunmuşlardır. Bağımsız bir Ermenistan'ın, Yunanistan ve Bulgaristan örneğinde olduğu gibi ancak büyük devletlerin müdahalesiyle kurulabileceğini öngörerek Amerika'yı, Ermeni davasının yararına politik veya askeri bir müdahalede bulunmaya yöneltmenin arayışına

girmişlerdir. Bu bağlamda, Sykes-Picot Antlaşması'nın mimarı olan Mark Sykes da 1895 Zeytun (Kahramanmaraş-Süleymanlı) İsyanı sonrasında bölgeye yaptığı ziyarette, Ermeni devrimcilerinin Amerikalı misyonerleri hedef aldıklarına şu şekilde dikkat çekmiştir: "Dışarıdan gelen (Ermeni) devrimciler, Büyük Devletleri kendilerine yardım etmeye yönlendirmek için bir katliamı kışkırtmaya her an hazırdırlar. Bu alçakların, Amerika'nın Türkleri suçlu bulup (Osmanlı İmparatorluğu'na) savaş açmasını umarak Amerikan misyonerlerini öldürmeyi gerçekten planladıklarına inanmak için sağlam delillere sahibim"⁴⁵.

Amerikalı misyonerler, Türklere ilişkin tek taraflı ve önyargılı yayınlarla Ermeni davasına sahip çıkılmasında ve Osmanlı topraklarındaki çıkarlarının korunmasına yönelik Washington'u etkileme çabalarında, Amerika'nın en üst düzeydeki devlet adamlarıyla kurdukları yakın ilişkiden de faydalanmaya çalışmışlardır. Amerikan Başkanı William McKinley (1897-1901)'in yönetiminde Dışişleri Bakanı olan John Hay, Robert Koleji Müdürü George Washburn'un kuzeniydi. Washburn bu akrabalığa dayanarak, Osmanlı hükümetinden istedikleri tazminatın ödenmesi için Kentucky adlı Amerikan savaş gemisinin İstanbul önüne gelmesine olanak sağlamış, Amerika'nın İstanbul Maslahatgüzarı Lloyd C. Griscom da bu savaş gemisi üzerinden Osmanlı yönetimine baskı kurma imkânına kavuşmuştu. Misyonerlerin üst düzey Amerikan devlet adamlarıyla yakın ilişkisi açısından diğer bir örnek de babasından sonra 1902'de Suriye Protestan Koleji'nin Müdürlüğü'nü yapmaya başlayan Howard Bliss'in, Theodore Roosevelt ile çocukluk arkadaşı olmasıydı. 1901-1909 yılları arasında Amerikan Başkanı olan Roosevelt'in daha 1898 yılında, dünyada İspanya ve Türkiye'nin dışında ezmek istediği başka bir devletin olmadığına yönelik açıklamada bulunması⁴⁶, Ermenilere gösterilen misyoner sempatisi nedeniyle Türkler hakkında oluşturulan olumsuz imajın ne kadar etkili olduğunun ve Amerikan devlet adamlarının Osmanlı İmparatorluğu'na saldırmayı düşündürecek kadar aşırılığa ittiğinin açık bir göstergesiydi. Zira bu açıklamanın yapıldığı sırada Amerika, İspanya ile savaş halindeydi.

1894-1896 Ermeni isyanları ile birlikte, sayıları oldukça artan ve Türklerin kötülenip, Ermenilerin yüceltilmesine odaklanan misyoner kaynaklı mektup, makale ve kitaplar, "Konuşulmaz Türk" ve "Korkunç Türk" imajının hem Amerika, hem de Avrupa'da yaygınlaşmasında etkili olmuşlardır⁴⁷. Bununla birlikte 1915 Ermeni Tehciri, Amerikalı misyonerlerin Osmanlı coğrafyasında en çok yatırım yaptıkları Ermenilere

yönelik yeni yardım kampanyalarının fitilini ateşlemiş, bu yardımlara geniş bir katılımın sağlanması için de Amerikan yazılı basını kullanılarak kamuoyu galeyana getirilmeye ve Türklerin mevcut kötü imajı perçinlenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda örnek verebileceğimiz “Washington Post” gazetesinde, 1915-1916 yılları arasında çıkan ve Ermeni Tehciri'nin uygulanması ile Ermeni ölümlerine odaklanan makale ve yazıların kaynağının, büyük oranda görgü şahitlerinden, sıklıkla da Ermeni mültecilerinden oluştuğu görülmektedir. Çıkan yazılar arasında “Turks Kill Christians-Türkler Hıristiyanları Öldürüyor” başlığını taşıyanlar da bulunmaktadır⁴⁸. Bu ve benzeri yazıların bir kısmının kaynağı olan Ermeni mülteciler, olayları aktarırken önyargılı hareket etmişler, Osmanlı hükümetini sıkıntıya sokmak ve Rusya ile diğer müttefik devletleri yardım etmeye zorlamak için ölen Ermenilerin rakamlarını abartarak vermişlerdir. Ermeni olaylarına ilişkin müttefik devletler kaynaklı haberlerde ise, Osmanlı İmparatorluğu “günahkâr” olarak tasvir edilmekte ve Birleşik Devletleri, müttefiklerin tarafında savaşa sokma çabası hissedilmektedir. Amerikalı misyonerler de sıklıkla haber kaynağı olarak kullanılmıştır. Misyonerler güvenilir kaynaklar olarak görülmüş ve Amerikalı oldukları için gerçekleri millî önyargılarla karartmayacakları düşünülmüştür⁴⁹. Misyonerler, gazete makaleleri için bilgi kaynakları olmalarının dışında, halka konuşmalar da yapmışlardır. 11 Ekim 1915 tarihli “Tells of Armenian Slain” başlıklı yazıdan anlaşılacağı üzere, Osmanlı coğrafyasından dönen Dr. Henry Barnum, Müslümanların Hıristiyanları öldürdüğünü konu alan bir konuşma yapmış ve Amerikan Board'ın Osmanlı topraklarında devam eden çalışmaları için yardım istemiştir. Ayrıca sahip olduğu misyoner bakış açısı ve dini fanatizminin doğrultusunda Türklerin, Ermenileri Hıristiyan oldukları ve İslam dinini kabul etmedikleri için öldürdüklerini iddia etmiş ve kendilerini dünyayı kâfirlerden temizlemekle görevli olduklarına inanan bir millet olarak gördüklerini belirtmiştir⁵⁰.

“Washington Post” örneği üzerinden verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı gibi Amerikan kamuoyu, Birinci Dünya Savaşı yıllarında, özellikle de 1915 Ermeni Tehciri sonrasında misyoner kaynaklı bilgilere dayanılarak oluşturulmuştur. Misyonerler, yazılı basını kullanarak Amerikan halkını Türklere karşı zehirlemişler, geniş katılımlı mitinglerin yapılmasına önyak olarak bağımsızlıklarını kazanmayı hak ettiklerine inandıkları son büyük Osmanlı tebaası Hıristiyan toplumuna, yani Ermenilere yardım kampanyaları düzenlemişler ve buna yönelik olarak

1915'te bir yardım teşkilatı kurmuşlardır. Böylece Amerika'da Ermeni davasını canlı tutmaya çalışmışlar, Amerikan hükümetinin Ermeniler lehine "Doğu Sorunu"na müdahil olacağı günleri sabırsızlıkla beklemişlerdir. Bu çerçevede içinde misyonerlerin propaganda gücüne güvendikleri açıktır. Bu nedenle Türklere karşı propagandanın nasıl kullanıldığına ve genel olarak Türklere karşı oluşturulan önyargıların nasıl şekillendirildiğine ilişkin Alexander Powell tarafından yapılan değerlendirmelerin açıklayıcı olacağı kanısındayız. XX. yüzyılın ilk yıllarında Suriye ve Mısır'daki Amerikan konsolosluklarında görev alan, 20 yıl süreyle İslam coğrafyasına sürekli ziyaretler yapan ve Yakın Doğu bölgesinin meseleleri üzerine önemli tarihçilerle tartışma ve fikir alışverişinde bulunma fırsatını yakalayan Powell, şu değerlendirmede bulunmuştur:

"Siyasi bir terim olarak propaganda, İttifak Devletleri'ne karşı yapılan mücadelede, meşru bir silah olarak kullanmak amacıyla bizler tarafından icat edildi(...) Amerikan ulusu da yapılan bir propaganda üzerinden Türklere hakkında yanlış bilgilendirildi(...) Türklerin Ermenilere yönelik katliam yaptıklarını, tebaası olan ulusları her zaman kötü yönettiğini, hiçbir zaman iyi olmadıklarını ve asla da olamayacaklarını söylemek, bilgi açısından yoksun olduğu anlamına gelmektedir. Türklere karşı yıllardır yapılan siyasi propagandalar, Avrupa uluslarının siyasi ve bölgesel planlarının mazur gösterilmesinde kullanıldı. Avusturya-Macaristan, 1908'de Bosna-Hersek'i ilhak ettiğinde Avrupa'yı Türk karşıtı propagandaya boğdu. Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan, Birinci Balkan Savaşı'nda ve bu savaşın öncesinde, kendi komitacı çetelerinin Makedonya'da yaşayan Türklere yaptıkları barbarlıkları dünyadan gizlemek için aynı propagandayı kullandı. İtalya da modern tarihin en haksız savaşıyla Trablusgarp'ı işgal ederken bu yöntemden yararlandı. Bu propaganda bombardımanının cephanesi, ancak gerçeğin kendisi kadar doğru, yarı doğru ve hiç doğru olmayan bilgilerden oluşmaktaydı. Türklerin ise bu bilgilere cevap verebilmek için fırsatları yoktu. Çünkü Batı Avrupa'da ve Amerika Birleşik Devletleri'nde, eğer varsa da birkaç kişinin dışında, kendilerini savunabilecek sözcüleri bulunmamaktaydı. Ayrıca Batı Avrupa ve Amerikan basınına telgraf gönderme veya bu basında sütun bulma imkânı Türklere kapalıydı(...)

Amerikan kamuoyu, Türklerin karakterine, amaçlarına ve geleceklerine ilişkin yazılanlarda, koltuklarından kalkmayan uzmanların görüş ve tahminlerine güvenmek zorundaydı. Amerikan gazetelerinde Türklerle ilgili başyazılara imza atanların %99'u Türkiye'de hiçbir zaman

bulunmamış şahıslardı(...) Türkiye'ye ilişkin Amerika'da yanlış bir kanının oluşmasının diğer bir sebebi de misyonerlerdi. Misyonerler, daha en başta Müslümanların dinlerini değiştirmeyeceklerini kavrayınca, faaliyetlerini Hıristiyan azınlıklara, özellikle de Ermenilere kaydırarak din, eğitim ve sağlıkla ilgili çalışmalarda bulunmuşlardır. Misyonerler, yarım yüzyıldır veya daha da uzun bir zamandır, Yakın ve Orta Doğu'ya ilişkin ana bilgi kaynağımız olmuşlar, bu bölgede yaşayan Hıristiyan azınlıklara yönelik olarak Amerikan kamuoyunu şekillendirmişlerdir. Müslüman Türkler tarafından geri çevrilerek ve Hıristiyan Ermeniler tarafından kolları açılmış bir şekilde karşılanarak Ermeni davasını benimsemişler ve Amerika'ya gönderdikleri raporlarda mazlum Hıristiyanları savunmuşlar, Türkleri de kınamışlardır(...) Birinci Dünya Savaşı sona erdiğinde misyonerler ve onlarla işbirliği içinde olanlar, "Near East Relief" adında büyük bir -yardım- teşkilatı kurmuşlar, alt şubelerinin Amerika'daki diğer bütün cemiyetlere sızması üzerine bu teşkilat, Türkiye'deki Hıristiyanların destekçisi haline gelmiştir. Bu teşkilatın siyasi faaliyetlerde bulunduğunu iddia etmiyorum. Ancak Türk karşıtı propagandanın aracı olduklarına inanıyorum. Bunun nedeni de bağımsız ve güçlü bir Türk devletinin kurulmasının, bölgedeki nüfuzlarını sona erdireceğine ve Birinci Dünya Savaşı öncesinde sahip oldukları birçok imtiyazı kaldıracağına yönelik kaygılardan kaynaklanmaktadır(...) Hem yardım teşkilatının hem de Amerikan basınının İstanbul'daki temsilciliğini yapan bir görevli, arkadaşlarına açıkça, Amerika'ya sadece Türk karşıtı haberler yollayabildiğini çünkü sadece bu haberlerin para getirdiğini itiraf etmiştir"⁵¹.

Powell'in yukarıdaki değerlendirmelerine konu olan "Yakın Doğu Yardımı-Near East Relief", 1915'te kurulan misyoner yardım teşkilatının (Ermeni ve Süryaniler için Amerikan İnsani Yardım Komitesi-American Committee for Armenian and Syrian Relief), 1919'da isim değiştirmiş halidir. Misyonerler, Amerikan halkına yönelik yaptıkları propagandanın karşılığını tam olarak almak için Başkan Wilson'dan 22 Ekim 1916'da Amerikan halkına bir çağrıda bulunmasını istemişler, bunun kabul edilmesi üzerine yayınlanan bildirilerde, Türkler kötülenecek Ermeniler yüceltilmiş ve Anadolu'daki Ermenilere yönelik yapılan yardım kampanyası "Haçlı Seferi" haline dönüştürülmüştür. Amerikalı misyonerlerin -ülkelerinin "Doğu Sorunu"na müdahil olacağına ilişkin beklentilerine uygun olarak Birleşik Devletler, Nisan 1917'de Birinci Dünya Savaşı'na İtilaf Devletleri'nin tarafında katılmış ve 8 Ocak

1918'de Başkan Wilson tarafından ilan edilen "On Dört Nokta"nın resmi yorumu çerçevesinde de Ermenilerin koruyucu bir gücün himayesinde bağımsız bir devlete sahip olmaları öngörülmüştür. Amerikan Başkanı Wilson da Paris Barış Konferansı'nda, muhtemelen Türk karşıtı misyoner propagandalarının etkisinde olduğu için, etnik gerekçeleri, başka bir ifadeyle Ermenilerin nüfus oranlarının azlığını yadsıyarak, Doğu Anadolu'da kurulması öngörülen Ermenistan için manda sorumluluğu almayı ülkesi adına kabul etmiştir. Bu mandanın Amerikan Kongresi tarafından kabul edilmesinde ise, misyonerler tarafından şekillendirilmiş olan Amerikan kamuoyundaki Ermeni sempatisine güvenmiştir. Türk milli mücadelesinin hedeflerinden bağımsız olarak tasarlanan bu mandanın, misyonerlerin bütün yönlendirmelerine rağmen Amerikan Kongresi tarafından kabul edilmeyişi, Ermeni davasının Amerika'da kaybedilmesini beraberinde getirmiştir. Ancak Kongre'nin bu kararına rağmen Başkan Wilson, daha önce müttefiklerine (İngiltere ve Fransa) söz verdiği için, Erivan merkezli kurulan Ermenistan Cumhuriyeti'ne, Ermenilerin "Batı Ermenistan" olarak gördüğü Doğu Anadolu'nun bir bölümünün katılması ve büyük bir Ermenistan'ın oluşturulmasına dönük müttefik projesinin sınırlarını belirlemeyi kabul etmiştir. Bu doğrultuda Başkan Wilson, Ermenilere duyduğu sempatinin bir uzantısı olarak, müttefiklerin Londra Konferansı'nda Ermeniler için belirledikleri bölgeden daha geniş bir alanı Ermenistan'a dahil etmiştir⁵². Ancak Türk milli mücadelesi ve kazanılan zafer bu sınır planlarını geçersiz kılmıştır. Zaten Birleşik Devletlerin Lozan Konferansı'na gözlemci olmanın dışında resmi olarak katılmaması, İkinci Dünya Savaşı'na kadar sürecek olan geleneksel infirat politikasına geri döndüğünü, bu da Ermeni davasının Amerika'da misyonerlerin umutlarını söndürecek şekilde kesin olarak kaybedildiğini göstermiştir.

SONUÇ

Amerikalı misyonerlerin, Osmanlı coğrafyasında 1820'li yıllardan başlayan ve Birinci Dünya Savaşı'nın çıkış tarihine kadar uzanan süreçteki etkin faaliyet ve çalışmalarının odağını Osmanlı Ermenileri oluşturmuştur. Bunun Osmanlı toplum düzeni ve toprak bütünlüğü üzerindeki yansıması ise olumsuz gelişmiştir. Misyoner kökenli yazarlar, Osmanlı Ermenilerine yönelik çalışmaların siyasi ve devrimci fikirleri bu topluma aşılacak gibi bir hedefinin olmadığını belirterek misyoner faaliyetlerini masum gösterme çabası içine girmelerine karşın, bu

faaliyetlerin Osmanlı toplumunu ayrıştırıcı bir etkide bulunduğu açıklık kazanmıştır. Amerikalı misyonerler, verdikleri eğitim ve yaptıkları dil çalışmaları ile Ermenilerin bağımsızlığa yönelmelerinin alt yapısını hazırlamışlar ve devrimci fikirleri daha kolay benimsemelerinin yolunu açmışlardır. Böylece Ermeniler, dışarıdan gelsin veya gelmesin devrimci Ermenilerin isyan çıkarmaya yönelik kışkırtmalarına daha kolay tepki vermişler ve silaha sarılmışlardır. Misyoner faaliyetlerinin bir diğer sonucu da Ermeni Meselesi'nin uluslararası bir nitelik kazanmasına yaptığı katkıdır. Amerikalı misyonerler, Ermeni isyanları sonucu ortaya çıkan Ermeni ölümlerini dramatik bir şekilde anlatarak, bu ölümlerin sayısını Ermenilere duydukları sempati doğrultusunda abartarak, olayları tek taraflı anlatıp Türklerin zaten Batı kamuoyunda var olan kötü imajını perçinleyerek, Ermeni davasını Batı dünyasında canlı tutmaya gayret ederek başta İngiltere ve Birleşik Devletler olmak üzere, Batılı güçleri "Doğu Sorunu"nu çözmeye, başka bir ifadeyle Osmanlı İmparatorluğu'nun tasfiyesine yöneltmeye çalışmışlardır.

Amerikan misyoner faaliyetlerinin de etkili olması sonucunda Ermenilerin, Osmanlı toplumu içinde "sadık millet" olma niteliği, yerini isyan eden ve demografik açıdan hak iddia edemeyeceği Doğu Anadolu'da bağımsız bir devlet kurma arayışına yönelen bir anlayışa bırakmıştır. Ancak, Ermenileri isyana sevk eden zihinsel alt yapının oluşmasında payı olan misyonerler, onca çabalarına rağmen ülkelerinin dış politikasını Ermeni davasının sonuna kadar savunulmasını gerektirecek bir çerçeveye oturtamamıştır. Amerika Birleşik Devletleri, Ermeni davasını toprak talepleri açısından tarihe gömen Lozan Konferansı'na resmi olarak katılmamış, bu ülkeyi Ermeni mandası almaya teşvik eden başta İngiltere olmak üzere müttefikler de Ermeni davasına sırt çevirecek, çıkarlarını daha çok etkileyen Musul ve kapitülasyon gibi konularda daha fazla ısrarcı olmuşlardır. Bu da "Ermeni Meselesi"nin çıkış ve gelişiminde rolleri olan Batılı devletlerin, artık çıkarlarına hizmet etmeyeceği için Ermenileri yüzüstü bıraktıklarının bir göstergesidir.

- 242 Ergünöz Akçora, Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896-1916), İstanbul 1994, s.124.
- 243 Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün, Nşr. Bilge Umar, İstanbul 1998, s.196.
- 244 Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Nşr. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Bşk., S. 85, Ekim 1985, Ermeni Belgeleri Özel S. III, Ankara 1985., s.III.
- 245 Süslü, Türk Tarihinde Ermeniler, s.199.
- 246 Kurat, "Doğu Anadolu", s.233.
- 247 Akçora, Ermeni İsyancıları, s.132.
- 248 Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Nşr. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1994, s.7 vd; Ayrıca Bkz. Ermenilerin başka bölgelerde yerleştirme nedenleri hakkında Hariciye Hukuk Müşaviri Mehmed Münir Beyin raporu. BOA, DH, ŞFR, Nr: 70/92; aynı eser, s.160 vd.
- 249 Dikran Kevorkyan, "Uluslararası Terör Karşısında Türk Ermenilerin Düşünceleri", s.117.
- 250 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Davut Kılıç, "1915'te Tehcir Edilmeyen Ermeniler", Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri II, Ankara 2003, s.113-120.
- 251 Bkz. BOA, DH, ŞFR, Nr: 54 / 54; Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s. 47, 120, 143; BOA, DH, EUM, 2.Şb. 68/101; BOA, DH, ŞFR, Nr: 63/135.
- 252 Bkz. BOA, DH, ŞRF, Nr: 54-A / 382; Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s.77.
- 253 Kevorkyan, "Ermeni Meselesinde Tehcire Amil Olan Sebepler", s.300.

V. Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'daki Faaliyetleri ve Ermeniler

Dr. Nuri KARAKAŞ

- 1 Joseph Leon Grabill, Protestant Diplomacy and the Near East: Missionary Influence on American Policy, 1810-1927, University of Minnesota Press, Minneapolis 1971, s.35-36; Joseph Leon Grabill, Missionaries Amid Conflict: Their Influence Upon American Relations With The Near East, 1914-1927, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Indiana University, 1964, s.10-11; Uygur Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika, Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki

- Amerikan Misyoner Okulları, İmge Kitabevi, 3. baskı, Ankara 2000, s. 9-10.
- 2 Edward Mead Earle, "American Missions in the Near East", *Foreign Affairs*, Vol. 7, No. 3, (April 1929), s.398-399.
 - 3 Albert Howe Lybyer, "America's Missionary Record in Turkey", *Current History*, 19/5, New York February 1924, s.802; Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika, s.15; James L. Barton, "One Hundred Years of American Missions: An Interpretation", *The North American Review*, Vol. 183, No. 601, October 19, 1906, s.747-748.
 - 4 Uygur Kocabaşoğlu, "Doğu Sorunu Çerçevesinde Amerikan Misyoner Faaliyetleri", *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (Dün-Bugün-Yarın)*, 8-9 Mart 1990, TTK Yay., Ankara 1992, s.68; Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika, s.31.
 - 5 Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika, s.51, 55-56; Kocabaşoğlu, "Doğu Sorunu", s.70.
 - 6 Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika, s.48, 54-55, 82; Henry Otis Dwight – H. Allen Tupper – Edwin Munsell Bliss, *The Encyclopedia of Missions: Descriptive, Historical, Biographical, Statistical*, Second edition, Funk & Wagnalls Company, New York and London 1904, s.31.
 - 7 Susan Wealthy Orvis, *Religious Education in the American Schools in the Ottoman Empire*, Yayınlanmamış Yüksekisans Tezi, University of Chicago, Chicago 1915, s.37-38, 61.
 - 8 Uygur Kocabaşoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyılda Amerikan Matbaaları ve Yayımcılığu", Murat Sarıca Armağanı, Aybay Yayınları, İstanbul 1988, s.269-283; Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika, s.38, 65-67, 111-112.
 - 9 David Brewer Eddy, *What Next in Turkey: Glimpses of the American Board's Work in the Near East*, The Taylor Press, Boston 1913, s.61.
 - 10 Henry G. Otis Dwight, *Christianity in Turkey: A Narrative of the Protestant Reformation in the Armenian Church*, James Nisbet and Co., London 1856, s.318-319.
 - 11 Samuel T. Dunton, "American Education in the Turkish Empire", *Journal of Race Development*, 1, 1910/1911, s.356.
 - 12 Leon Arpee, "A Century of Armenian Protestantism", *Church History*, Vol. 5, No. 2, June 1936, s. 153.
 - 13 Lybyer, "Missionary Record", s.804.
 - 14 Ermenilerin milli kiliselerine, Ermeni Apostolik (Gregoryen) Kilisesi adı verilmektedir. Ermeni Kilise'sine "Milli" sıfatı da Osmanlı yönetimi tarafından verilmiştir. Bkz. Erdal İlter, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara

Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara 1996, s.22.

- 15 Suzanne Elizabeth Moranian, *The American Missionaries and the Armenian Question: 1915-1927*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, The University of Wisconsin, Madison 1994, s. 63.
- 16 Moranian, *The American Missionaries*, s. 73-75, 78.
- 17 Moranian, *The American Missionaries*, s.78-79.
- 18 Moranian, *The American Missionaries*, s.79. Cyrus Hamlin'den sonra Robert Koleji Müdürü olan Washburn da adını vermeden, Robert Koleji'nin bir ulusun kaderini etkilediğinden çok az insanın haberdar olduğunu belirtmiştir. Bkz. George Washburn, *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*, Houghton Mifflin Company, Boston and New York 1909, s.167. Gerçekten de Robert Koleji mezunu Bulgarlar, Bulgaristan'ın 1878 yılında içişlerinde serbest, dışişlerinde Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı bir prenslik olarak ortaya çıkmasının, 1908'de de bağımsızlığını kazanmasının öncüsü oldular. Birçok Bulgar Bakanlar Kurulu üyesi, yargıç ve diplomat Robert Koleji mezunuydu. Bulgarlar Robert Koleji Müdürü George Washburn'a "Bulgaristan'ın Babası" unvanını vermişlerdi. Bulgar Kralı da Wasburn'a ve halefi Caleb F. Gates'e nişanlar vererek Robert Koleji'nin Bulgaristan için ne kadar değerli olduğunu göstermişti. Bkz. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East*, s.54.
- 19 Moranian, *The American Missionaries*, s.79-80.
- 20 Edwin M. Bliss, *Turkey and the Armenian Atrocities*, M. J. Coghlan, New York 1896, s.321, Moranian, *The American Missionaries*, s.81.
- 21 Moranian, *The American Missionaries*, s.82.
- 22 Moranian, *The American Missionaries*, s.84; Bliss, *Turkey*, s.311.
- 23 Moranian, *The American Missionaries*, s.84-85.
- 24 Cyrus Hamlin, *My Life and Times*, Fifth Edition, The Pilgrim Press, Boston-Chicago 1912, s.208, 210-211. Dwight da 1820'li yıllarda, kadim Ermenice'nin Ermeni toplumunun geniş bir bölümü tarafından anlaşılmasız bulunduğu ve bir kısım Ermeni'nin kendi anadillerini kaybederek sadece Türkçe konuşur durumda olduklarını belirtmiştir. Bkz. Henry G. Otis Dwight, *Christianity Revived in the East, Narrative of the Work of God Among the Armenians of Turkey*, Baker and Scribner, New York 1850, s.9.
- 25 Dwight, *Christianity in Turkey*, s.318.
- 26 Arpee, "Armenian Protestantism", s.155.
- 27 Moranian, *The American Missionaries*, s.71.

- 28 Moranian, *The American Missionaries* , s.86.
- 29 Moranian, *The American Missionaries*, s.86-87.
- 30 Earle, "American Missions" , s.403-404.
- 31 James Eldin Reed, "American Foreign Policy, The Politics of Missions and Josiah Strong, 1890-1900", *Church History*, Vol. 41, No. 2, June 1972, s.234. Amerikalı misyonerler, Amerikan hükümetinin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki siyasi etkisinin zayıf olduğunu dikkate alarak, ihtiyaç durumunda İngiliz diplomatik temsilcilerine müracaat etmek zorunda da kalmışlardır. Bkz., Reed, "American Foreign Policy", s.234.
- 32 Richard Weightman, "Our Missionaries and Our Commerce", *The North American Review*, Vol. 182, No. 595, June 1906, s.890-892.
- 33 Reed, "American Foreign Policy, s.234.
- 34 Reed, "American Foreign Policy, s.235.
- 35 Frederick Davis Greene, *The Armenian Crisis in Turkey, The Massacre of 1894, Its Antecedents and Significance With A Consideration of Some of the Factors Which Enter Into the Solution of This Phase of the Eastern Question*, G. P. Putnam's Sons, New York-London 1895, s.117, 119-120.
- 36 Merle Curti, *American Philanthropy Abroad: With A New Introduction By The Author*, Transaction Books (reprint), New Brunswick 1988, s.119-130.
- 37 *The New York Times*, April 6, 1895.
- 38 Cyrus Hamlin, "America's Duty To Americans in Turkey: An Open Letter To The Hon. John Sherman, United States Senator From Ohio", *The North American Review*, Vol. 163, No. 478, September 1896, s.279-281.
- 39 Reed, "American Foreign Policy, s.236.
- 40 Curti, *American Philanthropy Abroad*, s. 131.
- 41 Reed, "American Foreign Policy, s.240-241.
- 42 William E. Strong, *The Story of The American Board: An Account Of The First Hundred Years of The American Board of Commissioners For Foreign Missions*, The Pilgrim Press, Boston-New York-Chicago 1910, s.397; Reed, "American Foreign Policy, s.241.
- 43 Leland James Gordon, *American Relations with Turkey, 1830-1930: An Economic Interpretation*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1932, s.235.
- 44 Grabill, *Missionaries Amid Conflict*, s.14-15.

- 45 Mark Sykes, *Dar-ul-Islam: A Record of A Journey Through Ten of The Asiatic Provinces of Turkey*, Darf Publishers Limited, London 1988, s.71, 78.
- 46 Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East*, s.25.
- 47 Jacop C. Hurewitz, *Middle East Dilemmas: The Background of United States Policy*, Russell & Russell, New York 1953, s.167-168; John A. DeNovo, *American Interests and Policies in the Middle East, 1900-1939*, The University of Minnesota Press, Minneapolis 1963, s.104.
- 48 Jessica L. Taylor, *Through the Eyes of the Post: American Media Coverage of the Armenian Genocide*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, East Tennessee State University, May 2009, s.65.
- 49 Taylor, *Through the Eyes of the Post*, s.65-66.
- 50 Taylor, *Through the Eyes of the Post*, s.67, 73.
- 51 E. Alexander Powell, *The Struggle For Power In Moslem Asia*, John Long, Limited, London 1925, s.23-24, 28, 31-37.
- 52 Nuri Karakaş, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Tasfiyesi Sürecinde Amerikan Politikası", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XXV, Sayı 1, Temmuz 2010, s.272, 274, 279, 289-290.

VI. ABD'li Misyonerlerin 1830-1917 Yılları Arasında Osmanlı Topraklarındaki Faaliyetleri ve Bu Faaliyetlerin İki Ülke Diplomatik İlişkilerine Etkisine Genel Bir Bakış

İsmail KÖSE

- 1 Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları", OTAM, S.3, Ankara 1992, s.1-2; M. Alaaddin Yalçınkaya, "The Modernization of the Ottoman Diplomatic Representations in Europe: The Case of the Embassy of İsmail Ferruh Efendi to London (1997-1800)", *A Bridge Between Cultures*, The Isis Press, İstanbul 2006, s.64; Charles Oscar Paullin, *Diplomatic Negotiations of American Naval Officers 1778-1883*, The Johns Hopkins Press, Baltimore 1912, s.128; Hasan Özsoy, *Kayseri'de Amerikan Misyoner Faaliyetleri ve Talas Amerikan Koleji*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1995, s.141.
- 2 Hans Lukas-Kieser, "Muslim Heterodoxy and Protestant Utopia, The Interactions Between Alevis and Missionaries in Ottoman Anatolia", *Die Welt Des Islams*, S.41, No:1, Mart 2001, s.98.
- 3 Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları, 3. Baskı, İmge Kitabevi, İstanbul 2000, s.21.